

BÖLÜM 8

1894 YILI TİFLİS'İN GÜRCÜCE İVERİA GAZETESİNDE ARDAHAN SANCAĞINA YOLCULUK İZLENİMİ*

Prof. Dr. Şureddin Memmedli

shureddin@gmail.com

Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Ardahan / Türkiye

ÖZET

19. yüzyılın sonlarına doğru Kars-Ardahan bölgesinin Çarlık Rusya tabiliğine geçmesine müteakip bu bölgeye Rus ve Rusya yönetimindeki diğer halkların bilim insanlarının, gezginlerinin, gazetecilerinin ilgisi de artmıştır. Bu vesileyle gazetelerde, dergilerde bu bölgeye ilişkin makaleler, çeşitli türlerde yazılar mütemadi olarak yer almıştır.

Metin analizi yöntemiyle hazırlanmış bu bildiri / makalede söz konusu yazılardan biri - Tiflis'te ünlü Gürcü yazar İlya Çavçavadze'nin yönetmiş olduğu Gürcüce 'İveria' isimli gazetenin 21 Temmuz 1894 tarihli sayısında yayınlanmış "Yolcu Günlüğünden (Gürcü Yolcu Ardahan Sancağında)" başlıklı izlenimler incelenmektedir.

Yazı, Ardahan bölgesinin Çarlık Rusya yönetiminde bulunmuş olduğu döneme aittir. Yazar gazeteci V. Koptonaşvili'dir.

Gürcü gazeteci ve iki arkadaşı Ardahan yolculuğuna 1894 yılı 16 Haziran günü çıkarak, Gök Dağ'da Ahalkalak-Ardahan hudut hattını geçmiş, Aktaş (Hozapın) gölü kıyısından geçerek, Çıldır bucağının Çamdıra (Çandura) köyünde bir Terekeme ailesinde gecelemiş, sonraki günlerde Küçük Cambaz köyünde haydut Kör İsmail hakkında sohbetler dinlemiş, Akçakale, Cala, Taşbaşı köylerini dolaşmış, buralardaki kiliseleri, Taşkoprü'yü seyretmişler.

Yolculuk notlarında Çıldır yöresindeki Gökdağ dağı, Çıldır gölü, Akçakale, Cambaz, Çamdıra, Cala, Taşbaşı köyleri hususunda sohbet açılır. Özellikle Çıldır Terekemelerinin etnografyası, sofraya gelenekleri, Çıldır Gölü'nün doğa güzelliği, yiğit Kör İsmail'in mertliği kelimelere dökülür.

Gürcü yazar, bölgedeki coğrafi isimlerin bazılarının (Ak Kale, Çıldır, Cala, Kızıl Virana, vd) Gürcüce sözcüklerinde izlerini arayarak, şunların Gürcü kelimelerini çağrıştırdığını iddia etmiştir. Buradaki kiliselerin de Gürcülere ait olduğu notunu düşmüştür.

* Bu makale, 10-12 Ekim 2018 tarihleri arasında düzenlenmiş olan I. Uluslararası Siyaset ve Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda (I. International Politics And Social Science Symposium-IPSSS) sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

Makalenin sonunda yolculuk izlenimlerinde geçen köy isimlerinin bugünkü isimlendirmeleriyle karşılaştırması verilir.

Anahtar Kelimeler: Ardahan Sancağı, Çıldır Nahiyesi, Gürcü Basını, İveria Gazetesi.

GİRİŞ

İncelemeye aldığımız yolculuk izlenimleri Tiflis'in "İveria" (ივერია) gazetesinde yayınlanmıştır.

Adı geçen gazete ismini Gürcistan'ın kadim adı olan İveria veya İberia'dan almıştır. Gürcüce siyasi ve edebiyat muhtevalı süreli yayın olarak 1877–1879 yıllarında haftalık gazete, 1879–1885 yıllarında dergi, 1886 yılından 1905 yılına kadar günlük gazete boyutunda basım hayatını sürdürmüştür. Bu yayın organının kurucusu ve editörü ünlü Gürcü yazar, şair, millet babası onursal unvanıyla bilinen İlya Çavçavadze (1837–1907) olmuştur. Gazete Gürcü milletinin yüksek değerlerini koruyarak, Gürcistan'ın özgürlüğü ilkelerini savunmuştur (*Tabidze 1977*).

Söz konusu yolculuk notları "İveria" gazetesinin 21 Temmuz 1894 tarihli 155. sayısında 1–3'üncü sayfalarda yer alır.

"მგზავრის დღიურიდან" (Mgzavris dğiuridan – Yolcu Günlüğünden) genel başlığı ve "ქართველი მგზავრი არდაჰანის სანჯახში" (Kartveli mgzavri ardahanis sancakhşi – Gürcü Gezgin Ardahan Sancağı'nda) alt başlıkla verilmiştir (İveria 1894 # 155: 1–3).

Yazının sonunda V. Koptonaşvili (ვ. კოპტონაშვილი) imzası vardır. Bu yazarın kimliği uzmanlarca belirlenememiştir. Dönemin gazete sayfalarında V. Koptonaşvili (ვ. კოპტონაშვილი) imzası veya V. K-şvili (ვ. კ-შვილი) inisyali ile diğer yazılara da rastlanır (*Gürcü Gazetelerinin Açıklamalı Bibliyografisi 1965: 592*).

1. ÖN BİLGİLER

"16-ს ამა ივნისს მე და ორი სხვა თანამგზავრი სოფელ კოთელიიდან (ახალქალაქის მაზრა) გავემგზავრეთ არდაჰანის ოლქისკენ, სახელდობრ ჩოლდირის მხრისკენ" (İveria 1894 # 155: 1).

"Bu Haziran ayının 16'sında ben ve iki diğer yolcu Ahalkalak kazasına bağlı Kotelya köyünden Ardahan eyaletine Çıldır taraftan yola çıktık" cümlesiyle başlar.

Yazı böyle notla devam eder:

"ეს გზა დაბა არდაჰანისკენ მდიოდა. რადგან გზა ახალად კეთდება და ჯერ დაუსრულებელია, ჩვენც დავადექით ისევ ძველ გზას, მიმდინარეს იმავე ახალ გზის გვერდით. თუმცა არდაჰანის ახალი გზა ჯერ კიდევ დაუსრულებელია

ახალქალაქიდგან დაწყებული, მაგრამ ფოსტა კი დადის და გზებზედ საფოსტო სადგურებიც უკვე დამართულია” (İveria 1894 # 155: 1).

“Bu yol Ardahan kasabasına gidiyordu. Yol yeni yapıldığı ve hâlen bitmediği vesilesiyle biz yeni yolun yanıyla devam eden eski yolla gitmeyi tercih ettik. Ahalkalak’tan başlayıp Ardahan’a uzanan yeni yol henüz tamamlanmamasına rağmen posta çalışıyor ve yol üstünde posta istasyonları artık inşa edilmiştir”.

Demek ki, Gürcistan ile Ardahan ili arasındaki karayolu henüz 1890’lı yıllardan yapılmaya başlamıştı.

Yazıda önce Ahalkalak sancağı hususunda bazı bilgiler verilir. Burada dikkatimizi çeken şu oldu ki, Ahalkalak bölgesinin Ermeniler yaşayan köyleri hakkında sohbet açarken zamanında bu Ermenilerin Erzurum civarlarından göç ettiklerine ayrıca vurgu yapılmıştır.

Örneğin: “ახალქალაქიდგან სოფელ ხოლდამდის (ახალქალაქის მაზრაშია) 16 ვერსია; აქ ცხოვრებენ სომხები, არზრუმიდგან გადმოსახლებულები” (İveria 1894 # 155: 1).

“Ahalkalak’tan Holda köyüne (Ahalkalak kazasındadır) 16 versttir; burada Erzurum’dan göçmüş Ermeniler meskûndurlar”. (Not: verst – Rus uzunluk ölçü birimi olup, 1,0668 kilometreye tekabül etmektedir).

Veya: “კარწახი მეტად დიდი სოფელია და არზრუმიდგანვე გადმოსახლებული სომხები სცხოვრებენ” (İveria 1894 # 155: 1).

“Kartzah fazlasıyla büyük köydür ve burada da Erzurum’dan göçmüş Ermeniler yaşıyorlar”.

2. ARDAHAN’IN COĞRAFİ KONUMU HAKKINDA

Yazıda bazen Ardahan sancağı (არდაჰანის სანჯახი), bazen Ardahan eyaleti (არდაჰანის ოლქი) kavramları geçer.

Bildiğimiz gibi, 1877-1878 yılından Kars bölgesi Rusya imparatorluğuna ilhak edilince Ruslar Kars’ı askerî yönetim statüsünde “Karsskaya oblast” (Карсская область), Ardahan’a da bu bölgenin bir kısmı (daresi) olarak “Ardaganskiy okrug” (Ардаганский округ) adlandırmışlardır. Gürcücede “Ardahanis olki” Ardahan eyaleti (არდაჰანის ოლქი) isimlendirilmesi buradan ileri gelmiştir.

Yazıda Ardahan bölgesinin sınır hattı özelinde şunları okuruz:

“სოფელ კარწახიდგან არდაჰანის გზას ავუქციეთ და გავემგზავრეთ პირდაპირ სამხრეთისკენ, სხვა გზით. ნახევარი საათი ვაკეთ ვიარეთ და შემდეგ შევუდექით მშვენიერ ამწვანებულს მთას... ამავე მთის ქედიდგან, სამხრეთისკენ იწყება არდაჰანის ოლქი... სწორედ საღამოს 8 საათი იყო, რომ ავედით გეგ-ტალის ქედზედ, სწორედ იმ ადგილას, სადაც 1877–

1878 წლებამდისან ოსმალეთის სახელმწიფოს მოჯნა ყოფილა და ეხლა-კი არდაჰანის ოლქის (სანჯახის) მიჯნაა, ე. ო. ახალქალაქის მაზრა ამ მიჯნაზედ თავდება” (İveria 1894 # 155: 2).

“Kartzah köyünden Ardahan yoluna koyulduk ve güneye doğru başka yol ile gitmeye başladık. Yarım saat ova ile gittik ve sonra güzel yemyeşil dağa kalktık... Bu dağın sırtından güneye doğru Ardahan eyaleti (ოლქი) başlar... Akşam saat 8 idi, Gök Dağ'ın tepesine kalktık, burası 1877-1878 yıllarına kadar Osmanlı devletinin sınır bölgesi olmuştu ve şimdi ise Ardahan eyaletinin (sancağının) hudududur, başka deyişle Ahalkalak kazası bu sınır hattında bitiyor”.

Çıldır yöresinin coğrafi konumu şöyle anlatılıyor:

“ჩილდირის მხარე, რომელიც ეკუთვნის ზურზუნის ნაწილს, მდებარეობს მთიან ადგილებში. ჩილდირი განიყოფება ორს ნაწილად, პირ აქეთად და პირ იქითად, ე. ო. ტბასა და პირ აქეთა ჩილდირს შუა მდებარე მთის ჩრდილოეთის მხრივ ადგილებს ეძახიან წინა ჩილდირს (ირალქი ჩილდირ), მთის იქითა ადგილებს სამხრეთის მხრივ ტბის გარშემო ეწოდება უკანა ჩილდირი” (İveria 1894 # 155: 2).

“Çıldır bucağı Zurzuna bölgesine aittir, dağlık yerlerdedir. Çıldır iki kısma bölünür, bu yandaki ve o yandaki, başka deyişle, dağın kuzeyine doğru göle ve bu yandaki Çıldır'a ön Çıldır (ileriki Çıldır) derler, dağın güneye doğru o yandaki yerleri, gölün kıyıları arka Çıldır adlandırılıyor”.

Bildiğimiz üzere, günümüz Çıldır ve yöresi bölge olarak Zurzuna adını taşımıştır. Bugünkü Çıldır'ın da ismi Zurzuna olmuştur. 1924'te Zurzuna toponimi Çıldır ile değiştirilmiştir. Gürcü gezginin “Çıldır bucağı Zurzuna bölgesine aittir” deyişi de bununla bağlı olmuştur.

“პირ აქეთა ჩილდირში შემდეგი სოფლებია: ჩანდურა, ორი ჯანბაზლი, ყარა-ყალა, ცხვარა, ქოდასი, ბაშქვევი, კოდამურა, ძინძალი, ფურუდი, ზურზუნა, ყორაველი და სხვ. პირიქითაში: ურთა, მერედისი, ფაქრაშენი, გარაშენი, ყამარვან, რაფათი, აღჯაყალა, ჭალა, ყიზილ-ვერანა, კაგაჩი, ირიშლი, ტაშბაში, ტაშ-ქვეფრი, ტაშ-ქვევი და სხვა” (İveria 1894 # 155: 3).

“Bu yandaki Çıldır'ın köyleri şunlardır: Çandura, iki Canbazlı, Kara-Kala, Tskhvara, Koğasi, Başkvevi, Kodamura, Dzindzali, Purudi, Zurzuna, Kğoraveli ve başkaları. O yandakiler: Urta, Meredisi, Pakraşeni, Garaşeni, Kğamarvan, Rapati, Ağçakala, Cala, Kızıl-Verana, Kagaçi, İrişli, Taşbaşi, Taş-Kvevi ve başkaları”.

Gürcü bilim insanları, burada isimleri geçen bazı köylerde önceler Gürcülerin yaşamış olduğu düşüncesindedirler. Örneğin, Verana köyü ahalisinin sonralar Veli (Sevimli) köyüne göçtükleri fikri mevcuttur (Putkaradze 2004: 257).

3. GÖKDAĞ HAKKINDA

Yazıda bu dağ “güzel yemyeşil dağ” (მშვენიერ ამწვანებული მთა) olarak nitelendiriliyor ve şöyle anlatılıyor:

“ეს მთა აღმოსავლეთიდგან დასავლეთისკენ გაგრძელებულია და სახელად ეწოდება გეგ ტალი (ლურჯი მთა). ეს მთა საკმაოდ მაღალია, ქვა-ღორღს და კლდეებს ამ მთაზედ კაცი ვერა ნახავს, მთლად შემოსილია სამოვარის და სათიბის ბალახით” (İveria 1894 # 155: 1).

“Bu dağ doğudan batıya doğru uzanır ve Gök Dağ (გეგ ტალი) adlanır. Bu dağ çok yüksektir, taş-kaya bu dağda görünmez, tamamıyla mera ve çimenlik otlarıyla örtülüdür”.

Gökdağ, Çıldır bölgesinin Keldağ ile beraber en yüksek dağdır. Yüksekliği 3.000 metredir. Türkiye ile Gürcistan sınır hattındadır.

Gürcü yolcular hudut hattını bu yana geçince gözlerini Çıldır düzlüğünden, tepelerden, Çıldır gölünün manzarasından ayıramamışlar. “ცოტა რომ გადავემართეთ გეგ-თაღს და გადავხედეთ ჩილდირის მთა-ველებს” (İveria 1894 # 155: 2). “Gök Dağ’da bir hayli dayanıp Çıldır dağ-ovalarını seyrettik”.

4. GÖLLER HAKKINDA

4.1 Aktaş/Hozapın Gölü

“დასავლეთის მხარეს, ვაკე მინდორზედ დავინახეთ ვეებერთელა ხოზაპინის ტბა, რომელსაც ირგვლივ, გარეშემო ექნება თითქმის 15–18 ვერსტის მანძილი. თბა ყვითელის ფერისაა და სასმელად გამოუსადეგარი, შიგ თოთხმეტი კუნძულია. ხოზაპინი აოხრებული სოფლის სახელია, რომელიც ყოფილა ამ ტბის ნაპირას, აღმოსავლეთის მხარეს, და ამ ტბასაც აქედგან მიუღია ეს სახელი” (İveria 1894 # 155: 1–2).

“Batı semtte düz alanda harika bir göl gördük. Genişliği 15–18 verst civarında idi. Gölün rengi sarıdır ve içmeli değil, içinde on dört tane ada vardır. Hozapın bu gölün doğu kıyısında bulunarak, şimdi virana kalmış köyün ismidir ve bu göl de bu adı buradan almıştır”.

Türkiye’nin Gürcistan sınır bölgesindeki yüksek platoda yer alan, yarısı Türkiye, diğer yarısı Gürcistan sınırları içinde bulunan bu göl, Hozapın, Karsak veya Azap Gölü isimleriyle de bilinmektedir. Gürcü gazetecinin bu gölü Hozapın gölü ismiyle hatırlaması şu bilgiden ileri gelmişti.

4.2. Çıldır Gölü

Bilindiği üzere, Çıldır gölü, Ardahan ve Kars illerinin paylaştığı, deniz seviyesinden 1959 metre yükseklikte bulunan, Doğu Anadolu bölgesinde en büyük tatlı su ve alanı itibarıyla en büyük ikinci göldür.

Gürcü gezgin, Osmanlı toprağına ayak bastığı andan gözleri Çıldır gölü-nü aramış, Gökdağ'ın zirvesinden gölü doyarçasına seyretmişti:

“ჩვენნი თვალი მიიპყრო უზარ-მაზარმა მტრედის ფერ ტბამ. ჩილდირის ტბა თუმცა ჯერ კიდევ 10–15 ვერსის მანძილზედ იყო ჩვენგან, მაგრამ მაინც მეტად დიდის სივრცისა გვეჩვენა” (İveria 1894 # 155: 2).

“Gözlerimiz muhteşem bir güvercin renginde bir göle takıldı. Çıldır gölü bizden hâlen 10–15 verst uzakta olmasına rağmen yine de bize büyük göründü”.

Devamınca şu bilgiler verilir:

“ჩილდირის ტბა დიდია; თითქმის ყველა პირ-იქითა ჩილდირის სოფლები ამ ტბის გარშემო მდებარეობს. ტბა ისე დიდია, რომ ზაფხულის დღეში ცხენიანი კაცი ძლივს შემოუვლის გარშემო. ტბის გარშემო ზოგან მთა-გორა მოსდევს, ზოგან ვაკე ჭალები, ზოგან ჭილნარი-ჭაობიანი ადგილები და ზოგან ქვიშიანი ნიადაგი” (İveria 1894 # 155: 3).

“Çıldır gölü büyüktür; o yandaki Çıldır'ın yaklaşık tüm köyleri bu gölün kıyısında yerleşir. Göl o kadar büyüktür ki, yaz mevsiminde atlı insan onun çevresine zor dolaşabilir. Gölün kıyısı bazen dağlık-tepeliktir, bazen ova-düzlüktür, bazen sazlık-bataklıktır ve bazen kumlu topraklardır”.

Çıldır gölündeki ada hususunda:

“ტბაში ერთად ერთი პაწია კუნძულია, რომელზედაც, როგორც გვიამბებს, ნასახლ-კარევი და ნასაყდრალი ყოფილა. ტბის გარშემო, როგორც ჩვენის თვალთაც ვნახეთ, ბევრი აოხრებული სოფელი და ნასაყდრალ-ნაკომკარია” (İveria 1894 # 155: 3).

“Gölde tek bir ufak ada vardır, bu adada yaşayış meskeninin ve mabedin olduğunu söylerler. Gölün kıyısında bizzat bizim de gördüğümüz gibi, çoklu virana kalmış köyler ve mabet-kaleler bulunur”.

Balıkçılık, Çıldır gölünde yılın dört mevsiminde de yapılabilir ve yöre halkı için önemli ekonomik gelir kaynağını oluşturur.

Çıldır göl balıkçılığı hususunda Gürcü gazetesinde şunlar anlatılıyor:

“თევზაობა ამ ტბაში ეხლა გახშირებულია. ტბა სახელმწიფოა გარეშემო მდებარე მთებით, ჭალებით, სოფლებით და ამათის სახნავ-სათესის მიწებით. ტბა იჯარით აღებული აქვს გუმბრელ სომხებს წელიწადში 500 მანეთად. ამ მოიჯარადრეებს გამართული აქვთ ორი დიდი ნავი, ორი დიდი მოსაშვები ბადე, დაქირავებული ჰყავთ ათი-თორმეტი ბიჭი, რომლებიც ნავს ამუშავებენ ყოველ დღე და დიდძალ თევზეულობის იჭერენ. ამ ტბაში

მოპოვება თევზები: გოჭა, კალმახი, შავი-თევზი (ხრამული) და სხვა” (İveria 1894 # 155: 3).

“Balıkçılık bu gölde şimdi yaygındır. Göl, kıyısındaki dağlarla, çukurlarla, köylerle ve bunların ekin-biçin arazileriyle birlikte devlete mahsustur. Göl Gümrülü Ermenilerce yılda 500 manata kiraya götürülmüştür. Şu kiracıların iki büyük teknesi, iki büyük ağı bulunuyor, on, on iki erkek yetişkin kiraya tutmuşlar, bu yetişkinler her gün tekne ile göle açılıyor ve bolca balık avlıyorlar. Bu gölde sazan (გოჭა), alabalık (კალმახი), karabalık Hramuli (შავითევზი ხრამული) ve başka tür balıklar bulunur”.

Burada hatırlanan sazan balığı yerel ağızda aynalı balık da adlandırılır.

5. TAŞKÖPRÜ HAKKINDA

Doğu Anadolu'nun kadim tarihsel kanıtlarından biri olan Taşköprü Gürcü gezginin dikkatini çekmiş, bu köprü ve yakındaki kilise hakkında kendi düşüncelerini yazıya aktarmıştır.

“სადაც ტბიდგან წყალი მდინარედ გამოდის, სწორედ იმ ადგილას, რომელზედაც ყარსისკენ გზა მიდის, გაკეთებულია ძველის-ძველიდგანვე ქვის ხიდი. ამ ხიდს თათრები აწერენ ოსმალოს, ე. ი. ამზობენ, რომ ოსმალოს მთავრობას გაუკეთებიაო, მაგრამ ეს სრული სივრცე უნდა იყოს. ეს ხიდი უნდა ეკუთვნოდეს სწორედ იმ დროს, როდესაც ამ მხარეს უცხოვრიათ ქართველებს; ეს უფრო მტკიცდება იმ გარემოებიდან, რომ ყოველივე ეკკლესიების კედლის ქვები და ქვები ამ ხიდისა ერთი და იმავე ქარხნისა უნდა იყოს და სიძველისა გამო ერთსა და იმავე დროს უნდა ეკუთვნოდენ. ეკკლესიებს და ამ ხიდს ზოგიერთნი აწერენ თამარის მეფობის დროს” (İveria 1894 # 155: 3).

“Gölden suyun çay gibi aktığı yerde, Kars yönüne doğru yolun uzandığı yerde taştan pek kadim bir köprü yapılmıştır. Bu köprüyü Türkler Osmanlı'ya ait ederler, yani derler ki, Osmanlı hükümeti yapmıştır fakat bu tamamıyla yanlış olsa gerekir. Bu köprü aynen bu taraflarda Gürcülerin yaşamış olduğu zamanlara ait olabilir; bu, böyle bir durumla da kanıtlanıyor ki, buradaki kiliselerin duvar taşları ile bu köprünün taşları aynı tesisatın taşları olmalıdır ve kadimlik açısından aynı döneme ait olmalıdır. Kiliseler ve bu köprü, Tamar'ın şahlığı devrine ait edilir”.

Gördüğümüz gibi, Gürcü gazeteci arazide rastladığı kiliseleri, hatta Taşköprü'yü Gürcü yapımı hesap etmiştir. Elbette, Doğu Anadolu'da Gürcü mimarlık örneklerinin bulunması doğal gerçekliktir. Uzmanların (Mehmet Fahrettin Kırzioğlu, Bondo Arveladze, vb) Doğu Anadolu'da ve Gürcistan'ın güneydoğu ve güneybatı kısımlarında güneyden ve kuzeyden farklı kapıları ve pencereleri bulunan kiliseleri Ortodoks Hıristiyan Kıpçaklara ait ettiklerini hatırlatmakta fayda vardır, düşünürüz.

Taşköprü yakınında kayalıkta bölgede en eski kitabe olduğu sanılan, Urartu kalıntısı hesap edilen bir kitabenin de bulunduğunu hatırlatmakta fayda vardır.

6. KÖYLER HAKKINDA

6.1. Akçakale

Akçakale köyü Çıldır gölünün doğu kıyısındadır. Köyün isminin yakındaki kalenin rengiyle ilgili olduğu düşünülür. Rusya yönetimi döneminde buraya Malakanlar getirilmişlerdi. Hâlihazırda burada Borçalı-Ahıska Karapapakları yaşamaktadırlar.

Gürcüce Ağçakala (აღჯაკალა) olarak geçer.

“ჩანდურიდგან დილით წამოსულეზი შუადღისას სოფელ აღჯაკალაში მოვედით. ეს სოფელი მდებარეობს ჩილდირის ტბის ნაპირას. ამ სოფლის პირდაპირ შესდევს ნახევარ კუნძული ტბაში. ნახევარ-კუნძული საკმაოდ დიდია, შიგ არის გავერანებული სოფელი ორის ნანგრევის საყდრით. საყდრების ერთ ერთი უფრო რიგიანად და კარგად შენახულა. როგორც ამბობენ, ამ ადგილას ქალაქი ყოფილა. ქვებზედ ზედ-წარწერა არსად არა სჩანს” (*Iveria 1894 # 155: 3*).

“Çandura’dan sabahleyin çıkarak öğle zamanı Akçakale köyüne geldik. Bu köy Çıldır gölünün kıyısındadır. Bu köyün tam karşısında yarımada görünür. Yarımada çok büyüktür, orada iki uçup dağılmış kilisenin bulunduğu virana kalmış köy vardır. Kiliselerin birisi daha iyi kalmıştır. Böyle söylüyorlar ki, bu yerde şehir bulunmuştur. Taşlar üstünde hiç yerde yazı görünmüyor”.

Demek ki, köy arazisinin bir kısmının yarımada şeklinde göle dâhil olduğuna, yakında kalenin, eski bir köyün ve kilisenin kalıntılarının bulunduğu Gürcü yazar da tanık olmuştur. Gürcü gezginin buralarda her hangi bir yazıyı bulmak çabası gösterdiği fakat hiçbir yazı bulamadığı da belli olur.

6.2. Çamdıra

Ardahan il merkezine 55, Çıldır ilçe merkezine 13 km uzaklıkta yer alan bu köyün nüfusu 19. yüzyılda Gürcistan Borçalı-Ahıska bölgelerinden buraya göç etmiş Karapapak / Terekemelerden oluşur. Günümüzde nüfus sayısı yaklaşık 1000 kişiye ulaşmıştır.

İncelediğimiz yolculuk notlarında bu köy hususunda şu cümleleri okuruz:

“სადამოს ცხრა საათი იყო, რომ პირ აქეთა ჩილდირის პირველ სოფელში ჩანდურაში ჩავედით. ჩანდურა მდებარეობს გეგ-ტადის პირ აქეთა ძირში და წინ-კი გადაჭიმული აქვს ფართო ვაკე, სათიბი ჭალები და სახნავი მიწები” (*Iveria 1894 # 155: 2*).

“Akşam saat dokuz idi, bu yandaki Çıldır’ın ilk köyü olan Çandura’ya ulaştık. Çandura Gökdağ’ın bu yandaki eteğinde yerleşir ve ileride ise geniş bir ovalık, otlak çalalar ve ekinlik toprakları vardır”.

Görüldüğü gibi, köyün ismi Gürcüce “Çandura” (ჩანდურა) olarak geçer. Şu köyün ismi Taşdeğirmen olarak değiştirilmiştir.

6.3. Cala

Bu köy önceler Çıldır ilçesine bağlı olduğu hâlde, şimdi Kars ili Arpaçay ilçesine bağlı bir bucak merkezidir. 1828’lilerde Gürcistan Borçalı bölgesinden buraya gelen Karapapak / Terekeme topluluğunca kurulmuştur ve şimdi de köyde Terekeme gelenek-göreneklerinin yaşatıldığı gözlemlenmektedir. 1960 yılından itibaren ismi Doğruyol olarak geçmektedir. Günümüzde nüfusu yaklaşık 1500 civarındadır.

Gürcüce de Cala (ქალა) olarak geçer.

“სოფელ აღჯა-ყალიდგან, ორი ვერსის მანძილზედ, სამხრეთის მხარეს, ტბისვე ნაპირას მდებარეობს სოფელ ქალა” (İveria 1894 # 155: 3).

“Akçakale köyünden güneye doğru iki verstlik bir mesafede gölün tam kıyısında Cala köyü vardır”.

1878 yılında Cala köyünde 41 hane var olduğu istatistik verilerden anlaşılır (Gürcistan Milli Arşivi 1878: 78). Şimdi bu köyde zamanında Ahıska Merkez ve Aspindza ilçelerinden göçkünler meskûndurlar.

6.4. Cambaz

Ardahan il merkezinden 58 km, Çıldır ilçe merkezinden 16 km uzaklıkta Yukarı Cambaz, ondan bir km güneyde Aşağı Cambaz köyleri vardır. Nüfusu tarım ve hayvancılıkla geçinir.

Gürcüce Çanbaz(i) (ჯანბაზი) olarak geçer.

“მეორე დილით, 17 ივნისს, ჩვენ კვლავ გაუდექით გზას. ერთის ვერსტის გავლის შემდეგ შევედით სოფელ პატარა ჯანბაზში (დიდი ჯანბაზი ამ სოფელს ზემოთ, აღმოსავლეთის მხრივ მდებარეობს)” (İveria 1894 # 155: 2).

“Öteki günün sabahı, 17 Haziran’da biz tekrar yola düzeldik. Bir verst gittikten sonra Küçük Canbaz köyüne girdik (Büyük Cambaz bu köyün yukarısında doğu semtte yerleşir)”.

Görüldüğü gibi, Gürcü gezgin Cambaz isminde iki köyün olduğunu belirterek, birisini Küçük Cambaz, diğerini Büyük Cambaz adlandırmıştır.

6.5. Taşbaşı

Gürcüce Taş-Baş(i) (ტაშ-ბაში) olarak geçer ve Gürcüce taş başı anlamına geldiği not düşülür.

“17-სვე ივნისს, ნაშუადღევს ორ საათზედ, სოფელ ჭალიდგან წამოსულები მოვედით სოფელ ტაშ-ბაში (ქვის-თავში) ოთხ საათზედ. ამ სოფელშიაც თარაქამები სცხოვრობენ. ეს სოფელი ტბაზედ რამდენისამე საყენით დაშორებულია. ჩილდირის ტბას ამ სოფელ ქვეშ ფეხი აქვს, ე. ი. ტბიდგან გადადის მოზრდილი მდინარე და მიდის ყარსის მხარეს, სამხრეთისკენ” (Iveria 1894 # 155: 3).

“Yine 17 Haziran’da öğle saat ikide Cala köyünden ayrılarak, saat dörtte Taşbaşı köyüne geldik. Bu köyde de Terekemeler otururlar. Bu köy gölden birkaç sajen aralıdadır. Çıldır gölünün bu köyün aşağısında ayağı vardır, başka deyişle, gölden iri bir çay Kars tarafa, güneye doğru akar”.

Burada bahsi geçen “gölden iri bir çay”, Çıldır gölünün tek çıktısı olan, Arpaçay nehrinin bir kolu olan Telek çayıdır.

7. ÇILDIR TEREKEME AİLESİNDE MİSAFİRLİK

1828 yılı İran ile Rusya arasında barış antlaşmasından sonra Gürcistan’ın Kazah-Borçalı-Ahıska kazalarından Karapapak-Terekeme denen Türk kafilleri memlekete en yakın Osmanlı topraklarına – Zurzuna (Çıldır) yörelerine akınla göç ederek, burada yeni köyler oluşturmuşlar. Günümüzde Çıldır’ın ekser köylerinde yaşayanlar Karapapak-Terekeme Türkleridir.

Gürcü yolcu Çıldır’ı dolaşırken kendine daha yakın hesap ettiği Gürcistan kökenli Terekemelerin evinde misafir kalmayı tercih etmiştir.

Bu hususta Gürcü gezgin izlenimlerine: “სოფელ ჩანდურაში, როგორც ყველა ჩილდირის სოფლებში, სცხოვრობენ თარაქამა-თათრები, ოდესმე გადმოსახლებულები ყაზახ-ბორჩალოს მაზრებიდგან” – “Çıldır’ın tüm köylerinde olduğu gibi, Çandura köyünde de bir zamanlar Gazah-Borçalı kazalarından göçüp gelmiş Terekeme Türkler yaşıyorlar” diye başlayarak, izlenimlerine böyle devam etmiştir:

“ჩანდურაში ერთი თარაქამის კარებზედ მივედით და ცხენ-და-ცხენ დავდექით, გვინდოდა ღამე დგომის ნება გვეთხოვნა სახლის პატრონისათვის, მაგრამ იმდენად სტუმართ მოყვარენი ყოფილან თარაქამები, რომ კარში გამოსულმა მასპინძელმა, არც-კი დაგვაცალა გვეთხოვნა ღამე დგომის ნება, თავდაბლა “თამანნა” მოგვცა და გვთხოვა ცხენებიდგან ჩამოხდომა. გულახდილმა მასპინძელმა შეგვიყვანა “იაზლულში” (საზაფხულო სახლში), რომელიც მთლად დაფენილი იყო გრძელ-გრძელის ნაბად-ქეჩით და თარაქამელის ხალიჩა-ფარდავით. ეს

საფენები დაგებული იყო მიწის იატაკზედ, მხოლოდ ქვეშ თივა ეგოთ. ვახშამზედ, რომელიც ჩვენ გვქონდა თან წადებული, მასპინძელმა თავის მხრივ დაგვიმატა თავიანებული საჯის ლავაში (საჯი თუჯია ბრტყელა, ამას ახურებენ ცეცხლზედ და ზედ ლავაში აცხობენ), დოსა და კორკოტისაგან გაკეთებული შეჭამანდი ერბოსაგან და კვერცხისაგან / პურის ხარშო. ლავაში მთლად ქერის ჯინჯილა იყო. ჩემს კითხვაზედ “ქერის პურს რადა სჭამთ” მეთქი, მასპინძელმა მიაჩნო, რომ “მომეტებულად ქერს ვსთესავთ, პურის თესვას ისე რიგად არ მივდეგვთ; ქერს თუმცა ვსთესავთ, მაგრამ მაინც ისე რიგად ხალისიანათ არა; ჩვენი ხელობა უფრო საქონლის მოშენებაა, მთები და საძოვარი ადგილები ბევრი გვაქვს, საქონელს ბევრს ვყიდით და ფულით ქერს ვყიდულობთ. ქერის პური თარაქამისათვის ერბოან საქმელში პირველია. უწინ ვიდრე ამ მხარეს რუსი აიღებდა, ხშირად ვთარეშობდით სოფლებზედ, ვიტაცებდით იქიდგან საქონელს და ამითი ძალიან კარგად ვცხოვრობდით; თუმცა ეხლა ქურდობას ვეღარ ვზედავთ, მაგრამ მაინც საქონლის მოშენებით საკმაო საზრდოს ვშოულობთო” (İveria 1894 # 155: 2).

“Çandura’da bir Terekeme’nin kapısına yaklaştık ve atlarımızı durdurduk, ev sahibinden gecelemeğe müsaade etmesini rica etmek istiyorduk fakat Terekemeler o kadar misafir sever idiler ki, dışarı çıkan ev sahibi gecelemeğe müsaade ricamızı beklemeksizin atlardan inmemizi temenni etti. İçtenlikle ev sahibi bizi yazlığa (yazlık evine) getirdi, buraya büsbütün uzun uzun hasır-keçe ile Terekemelere özgü halı-kilimler döşenmişti. Bu bezler toprak döşeme üzerine serilmişti, yalnızca altında ot döşenmişti. Biz kendimizle yemek götürmüştük, akşam yemeğinde ev sahibi de kendilerine özgü sac lavaşu (sac yuvarlak demirdir, onu ateşin üzerinde koyarak üstünde lavaş pişirirler), yayık ayrınu ile arpadan yapılmış yağlı ve yumurtalı yahni – tahıl harşosu (heşil) ekledi. Lavaş büsbütün arpa unundan idi. Benim: Neden arpa ekmeği yiyorsunuz? sorumu ev sahibi şöyle yanıtladı: Biz daha çok arpa ekiyoruz, buğdaya öylesine özen göstermiyoruz; her hâlde arpa ekiyoruz fakat yine de öylesine kaliteli değil; bizim meşguliyetimiz daha çok hayvancılıktır, dağlar ve mera yerleri çoktur, çoklu inek-koyun besliyoruz ve parayla arpa satın alıyoruz. Arpa ekmeği Terekeme için yağlı yemeklerde önceliklidir. Önceler bu tarafları Ruslar alıncaya kadar köylerde sıkı sıkı soygunculuk yapardık, oradan mal-koyun kaçırdığımız ve bununla çok iyi geçinirdik. Ancak şimdi eşkıyalık yapamıyoruz fakat yine de mal-koyun beslemekle geçimimizi sağlıyoruz”.

İzlenimlerden anlaşıldığı üzere, misafir severliğiyle Gürcü gezginde hoş teessüratlar uyandırmış Çıldır Terekeme ailesinin toprak-ot döşemeli yazlık evinde uzun hasır-keçeler, Terekemelere özgü halı-kilimler bulunmuştu. Terekeme ailesinde Gürcülere Terekemelere özgü sac ekmeği, “heşil” yemeği ikram edilir. Terekemelerin geçimi hayvancılıkla sağladıklarına vurgu yapılmıştır.

8. KÖR İSMAİL'İN MERTLİĞİ

Yolculuk izlenimlerinde Çıldır'da sığınan Borçalı yiğit kaçakları, haydutları hakkında sohbetler ilgi çekicidir:

“ეს ორივე ჯანბაზები იმითი არიან შესანიშნავნი, რომ აქ განთქმულს ყაჩაღებს ქორ-ისმაილას, სამადა ტაშდამურა შვილს, მანსირას და მეჰრალის თავიანთი ბრბო ყაჩაღებით ამ სოფლებში ჰქონდათ ხოლმე ბინადრობა იმ დრომდე, ვიდრე რუსი დაიპყრობდა ამ მხარეს. ეს რაინდები ხშირად გადმოდიოდნენ ხოლმე უწინ ახალქალაქის მაზრაში და მუსრს ავლებდნენ და აწიოკებდნენ მცხოვრებლებს” (İveria 1894 # 155: 2).

“Şu Canbaz köylerinin her ikisi bununla bilinir ki, Ruslar bu yerleri tutuncaya değin adlı sanlı kaçaklar Kör İsmail, Samet Taşdemir oğlu, Mansur ve Mihrali kendi kalabalık kaçak desteleriyle bu köylerde meskûn olmuşlar. Bu yiğitler bazen Ahalkalak kazasına geçerek ahaliyi perişan ediyorlardı”.

Burada isimleri geçenler 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında Gürcistan'a bağlı Borçalı kazasında Çarlık yönetiminin politikalarına karşı mücadelelerde bulunarak, mazlumların hakkını savunarak, dağlarda, bazen de Osmanlı topraklarında saklanmışlardı. Kör İsmail, Borçalı'nın Abdallı köyünden, Samet Taşdemir oğlu Kasımlı köyünden, Osmanlı'ya geçerek Karapapak alayı kurmuş ünlü Mihrali Bey Darbaz köyünden olmuşlar. Çıldırly Âşık Şenlik Baba her üç yiğitle yakın dost olmuş ve “Mihrali denilen şahin kuşları”, “Samet Bey'dir yiğitlerin başları”, “İsmail benzerdir Urustam Zal'a” mısralarını onların şenine söylemiştir (Âşık Şenlik 1960: 65).

Kör İsmail hakkında sohbeti Gürcü gezgin böyle devam ettirmiştir:

“ამასთანავე, რადგანაც ქორ-ისმაილ გადამტერებული იყო მაშინ ყაზახ-ბორჩალოს თათრებზედ, იგი თავისი ყაჩაღებით გადაითარეშებდა ხოლმე იქით, ბორჩალოს მაზრისკენ, იტაცებდა დიდ-ძალ საქონელს და ცხენის ჯოგებს და მიერეკებოდა ჩილდირისკენ და ყარს-არდაჰანის პროვინციებისკენ. ქორ-ისმაილას ყაჩაღობის ამბავი ყველას თავ-ზარსა სცემდა მაშინ. ბორჩალოს თათრები რომ შეაწუხა და შეაწუხა ქორ-ისმაილამ, ხალხისგან საჩივარი ასტყდა, სჩიოდნენ ბორჩალოელი თათრები, რომ ქორ-ისმაილა ახალქალაქის მაზრაში იმალებოა” (İveria 1894 # 155: 2).

“Bunun yanı sıra Kör İsmail Gazah-Borçalı Türklerini incittiği zamanlar kendi kaçaklarıyla oralarda Borçalı kazasında eşkıyalık yaparak, çoklu mal-koyun ve at sürülerini Çıldır ve Kars-Ardahan eyaletlerine kaçıyordu. Kör İsmail'in haydutluk vakası her kesin dilinde ezber olmuştu. Borçalı Türklerini Kör İsmail'in incitmesi hususunda halkın şikâyetleri duyuluyordu. Borçalı Türkleri şikâyet ediyorlardı ki, Kör İsmail Ahalkalak kazasında saklanıyor”.

“მთავრობა დაერწმუნებინა, რომ იგი რუსეთის სამფლობელოში-კი არა, არამედ ოსმალის მიწაში – ჩილდირში სცხოვრობს” (İveria 1894 # 155: 2).

“Hükümet biliyordu ki, o, Rusya'nın yönetimindeki yerlerde değil, Osmanlı toprağında - Çıldır'da yaşıyor”.

9. KİLİSELER HAKKINDA

Gürcü gezginin ilgisini doğal olarak yörede Gürcü izleri daha çok cezbetmişti. Odur ki, bölgeyi dolaşırken buradaki kiliselere uğrayarak, incelemelerde bulunmuştur.

“ამ სოფლის შუაგულში აღშენებულია მშვენიერი ძველი საყდარი შავის თლილის ქვით. სიგრძე ექნება 12–15 ადლი და სიგანე 7–8, შიგნიდან და გარედგან თალი გადაყვანილი აქვს თლილისავე შავის ქვებით. გარედგან და შიგნიდან გამოქანდაკებული აქვს კედლები ტაძრის მსგავსად. თალი ზემოდგან, სიძველისა გამო, აქა-იქ გამსკდარა და ჩამონგრეულა. ფანჯრები რვა აქვს: ერთი აღმოსავლეთიდგან, ერთი დასავლეთიდგან, სამი ჩრდილოთიდგან და სამივ სამხრეთიდგან. ფანჯრების გარეთა პირს ჩარჩოების მაგივრობას უწევს ჩუქურთმით შემოხარატებული მშვენივრად გამოქანდაკებული ქვები. ეკლესიის კედლებზედ წარწერა არსად არა სჩანს, მაგრამ კედლებს, როგორც შიგნიდან, ისე გარედგან ბევრი დიდრონი ნათელი ქვა აკლია” (İveria 1894 # 155: 3).

“Bu köyün tam ortasında siyah taşlarla örülmüş güzel bir kadim kilise bulunuyor. Uzunluğu 12–15, eni 7–8 adli olur, içten ve dışarıdan yine de siyah taşlarla örülmüş sütun yapılmıştır. Dışarıdan ve içten mabede benzer duvarlar inşa edilmiştir. Sütun, eskiliği dolayısıyla bazı yerlerde yukarıdan eğilmiş ve uçup dağılmıştır. Sekiz penceresi vardır: biri doğu tarafta, birisi batı tarafta, üçü kuzey tarafta ve yine üçü güney tarafta. Pencerelemin dış kısmında çerçeve yerinde desenlerle süslenmiş güzel ince taşlar yer alır. Kilisenin duvarlarında hiç yerde yazıt görünmüyor fakat duvarlarda hem iç taraftan hem dış taraftan birçok taşlar eksiktir”.

“სოფელ ჭალის თარაქამებს თავიანთი სალოცავი მეჩეთი ზედ ამ ტაძრისთვის მიუდგამთ და მეჩეთი რომ პატარა აღმოჩენილა, საყდრის სამხრეთის კედელში კარი ამოულიათ და შეუერთებიათ მეჩეთისათვის; ასე რომ როდესაც მლოცავი თათრები მეჩეთში არ ეტევიან, საყდარში სდგანან და ისე ლოცულობენ” (İveria 1894 # 155: 3).

“Cala köyünün Terekemeleri bu mabedin üst yanında kendilerinin ibadet mescidini inşa etmişler ve mescit küçük olduğundan kilisenin güney duvarında kapı açmışlar ve mescide birleştirmişler; böylece secde yapan Türkler mescide sığışmadıklarında kilisede ibadet ediyorlar”.

“როგორც ამბობენ, ჩილდირის ტბაში ისეთი ადგილებია, რომ შიგ ციხე-საყდარი ბევრია, მაგრამ წყალი აქვს ზემოდგან დაფარული” (İveria 1894 # 155: 3).

“Böyle söylüyorlar ki, Çıldır gölünde kale-kilise bulunan yerler çoktur fakat onların üstünü su örtmüştür”.

10. COĞRAFI İSİMLERİN YORUMU

Gürcü gezginin notlarında coğrafi yer isimlerinin Gürcüce yorumlanması eğilimini de gözlemliyoruz.

“სიტყვა ჩილდირი წარმოსდგება ჩრდილისაგან” (Iveria 1894 # 155: 3).

“Çıldır kelimesi Çrdili (gölge) sözcüğündendir”.

Görüldüğü üzere, gazeteci, Çıldır toponiminin de açımında Gürcü sözcüğünün izini arayarak bu toponimi Gürcüce gölge anlamını veren “çrdili” (ჩრდილი) veya kuzey anlamı “çrdiloeti” (ჩრდილოეთი) kelimesinden türediğini iddia etmiştir.

Hatta daha ileri giderek, “ყველა სოფელი ჩილდირში ქართულ სახელწოდებით ყოფილა” – “Çıldır’da tüm köylerin isimleri Gürcüce olmuştur” iddiasında bulunarak, Türklerin bu köy isimlerini Türkçeye çevirdikleri fikrini bildirmiştir.

“რადგან დიდ ხანს ეს ადგილები თათრის ხელში იყო და თათრებით დასახლებული, ზოგიერთი სოფლის სახელი თათრულად გადაუთარგმნიათ და დღემდე თათრული სახელი შერჩენია, როგორც მაგალთად: ქართველები ვეძახით ჩილდირის სოფელ წითელი-ვერანა, თათრებს გადაუთარგმნათ და უძახიან ყიზილ-ვერანა; ქართველები ვეძახით სოფელ თეთრა-ციხე, თათრები ეძახიან ამ სოფელს აღ-ყალა” (Iveria 1894 # 155: 3).

“Bu yerler uzun süre Türklerin elinde bulunmuş olduğu vesilesiyle Türkçe isimlendirilmiştir, bazı köylerin adları Türkçeye tercüme edilerek, günümüze değin Türkçe isimleri kalmıştır. Örneğin: Gürcüler olarak Çıldır’ın Tziteli-Virana köyünün ismini Türkler tercüme ederek, Kızıl-Virana adlandırırılar; Gürcüler olarak Tetra-Tsihe adlandırırız, Türkler bu köye Ağ-Kale derler”.

“თვით ამ სოფლის სახელი ჭალა ცხადად გვიმტკიცებს აქ ქართველის ერის ცხოვრებას” (Iveria 1894 # 155: 3).

“Bu köyün Cala ismi kendisi de burada Gürcü milletinin yaşamış olduğunu aşikârca kanıtlamaktadır”.

Görüldüğü gibi, Gürcü gazeteci Cala toponiminin Gürcüce olduğuna vurgu yapmıştır. Cala Gürcücede su kıyısı küçük ormanlık yer demektir. Anadolu ağızlarında, ayrıca Azerbaycan Türkçesinde de kelimenin aynı anlamı taşıdığı gözlemlenmektedir. Köy yakınında kilisenin de Gürcülere ait olduğu düşünülür.

Genelde Gürcü tarih biliminde ve dilbiliminde Kars-Ardahan bölgesindeki bazı coğrafi isimleri Gürcüceye uygun yorumlanması eğilimi güçlüdür. Bu yönde Prof. Dr. Merab Beridze’nin ve başkalarının önemli araştırmaları vardır (Beridze 2009).

V. Koptonaşvili'nin bu gezi notlarına atıfta bulunan Gürcü bilim insanları Şuşana Putkaradze ve Nugzar Tseshladze "Güney ve güneybatı Gürcistan'da Gürcü coğrafi adlarını Osmanlı hâkimiyeti zamanı Türkçeye çeviriyorlardı" yazmaktadırlar (*Putkaradze 2004: 258*).

Yolcu notlarında köylerin isimleri böyle geçer:

Gürcü harfleriyle	transkripsiyon	Türkçesi	günümüzde
აღჯაყალა	Ağcakğala	Akçakale	Akçakale
ბაშქვევი	Başkvev(i)	Başköy	Başköy
გარაშენი	Garaşen(i)	Gereşen	Bozyiğit
ზურზუნა	Zurzuna	Zurzuna	Çıldır Merkez
ირიმლი	İrişli	İrişli	Göldalı
კაგაჩი	Kagaç(i)	Kakaç	Kakaç
კოდამურა	Kodamura	Kodamık	Damlıca
მერედისი	Meredis(i)	Meredis	Gölebakan
რაფათი	Rapat(i)	Rabat	Yıldırımtepe
ტაშბაში	Taşbaş(i)	Taşbaşı	Taşbaşı
ტაშ-ქვევი	Taş-Kvev(i)	Taşkev	Taşköprü
ურთა	Urta	Urta	Gölbelen
ფაქრაშენი	Pakraşen(i)	Pehreşen	Gülyüzü
ფურული	Purud(i)	Prut	Eşmepınar
ქოღასი	Koğas(i)	Köyhas	Saymalı
ყამარვანი	Kğamarvan(i)	Kamervan	Çanaksu
ყარა-ყალა	Kğara-Kğala	Karakale	Karakale
ყიზილ-ვერანა	Kğizil-Verana	Kızılvirana	Aydınğün
ყორაველი	Kğoravel(i)	Koravel	Sazlısu
ჩანდურა	Çandura	Çamdıra	Taşdeğirmen
ცხვარა	Tskhvara	Suhara	Aşıkşenlik
ძინძალი	Dzindzal(i)	Zinzal	Güvenocak
ჭალა	Cala	Cala	Doğruyol
ჯანბაზი	Canbaz(i)	Cambaz	Cambaz

Hatırlatalım ki, sözü giden köylerin bazıları günümüzde Ardahan ili Çıldır ilçesine bağlı olsalar da (Çıldır Merkez, Akçakale, Aşıkşenlik, Başköy, Cambaz, Damlıca, Gölebakan, Gölbelen, Güvenocak, Eşmepınar, Karakale, Saymalı, Sazlısu, Taşdeğirmen, Yıldırımtepe), Çıldır gölünün güneyindeki köyler 1992 yılında Kars ili Arpaçay ilçesine bağlanmıştır (Aydınğün, Bozyiğit, Çanaksu, Doğruyol, Göldalı, Gülyüzü, Kakaç, Taşbaşı, Taşköprü).

SONUÇ

Gazeteler, yayımlandığı zamanın aynası niteliğindedir. 19. yüzyılın sonlarına doğru Tiflis'te Gürcüce İveria gazetesinde yer verilmiş Gürcü gezgin V. Koptonaşvili'nin Ardahan yolculuğu notları da dönemin Ardahan ili, özellikle Çıldır ilçesi hususunda bilgiler barındırması açısından önem taşımaktadır.

İzlenimlerden belirlendiği gibi, Gürcü gazeteci ve iki arkadaşı Ardahan yolculuğuna 1894 yılı 16 Haziran günü çıkararak, akşam saat 8'de Gök Dağ'da Ahalkalak-Ardahan hudut hattını geçmiş, Aktaş (Hozapın) gölü kıyısından geçerek, Çıldır bucağının Çamdıra (Çandura) köyünde bir Terekeme ailesinde gecelemiş, sonraki günlerde Küçük Cambaz köyünde haydut Kör İsmail hakkında sohbetler dinlemiş, Akçakale, Cala, Taşbaşı köylerini dolaşmış, buralardaki kiliseleri, Taşköprü'yü seyretmişler.

Gürcü gezginin Ardahan Çıldır yolculuğu notlarında Ardahan bölgesinin, ayrıca Çıldır nahiyesinin coğrafi konumuna, köylerin nüfusunun etniksel-demografik durumuna, çevrenin doğa güzelliklerine, Gökdağ'ın, Aktaş gölünün, Çıldır gölünün göz oğşayan doğal manzaralarına ilişkin tasvirler dikkati çekmektedir. Yazar, Taşköprü'nün, buradaki kiliselerin, bazı coğrafi isimlerin Gürcülere ait olduğu düşüncesine daha çok odaklanmıştır. Yazıda yöredeki köylerin, özellikle de Akçakale, Çamdıra, Cala, Cambaz, Taşbaşı köylerinin o zamanki sosyal-iktisadi durumu hususunda bilgiler önümüze çıkmaktadır. Çıldır Terekeme ailesinde misafir severlikle karşılanan Gürcü gezgin Terekemelere özgü etnografik bilgiler sunmuştur.

Dolayısıyla, 19. yüzyılın sonlarına doğru Tiflis'in Gürcüce İveria gazetesinde yayınlanmış bir Gürcü gezginin Ardahan-Çıldır yolculuğu izlenimleri multidisipliner bir malzeme içerir. Bu yazı, Ardahan bölge bilgisi, Ardahan coğrafyası, Ardahan tarihi, Ardahan kültür ve etnografyası, ayrıca Türkiye-Gürcistan sosyal-toplumsal ilişkileri kapsamında güncel önem arz etmektedir.

Bu vesileyle Kars, Ardahan bölgelerinin Çarlık Rusya'sı yönetiminde bulunmuş olduğu dönemde Tiflis'te Rusça, Gürcüce gazete ve dergilerin sayfalarında rastlanan bu tür yolcu izlenimlerinin gün ışığına çıkarılarak ayrıntılı ve karşılaştırmalı şekilde irdelenmesi ve incelenmesinde fayda vardır.

KAYNAKÇA

Åşık Şenlik 1960. Divanı. Derleyen İslam Erdener. Kars, Bugün matbaa

Beridze, Nerab 2009. Türkiye'de Korunmuş Gürcü Toponimleri. ბერიძე, ნერაბ, თურქეთში შემორჩენილი ქართული ტოპონიმები, Tiflis 2013.

Gürcistan Milli Arşivi 1878. საქართველოს ეროვნული არქივი. Fon 415.

Gürcü Gazetelerinin Açıklamalı Bibliyografisi (1965). Cilt 4. Tiflis. ქართული გაზეთების ანალიტიკური ბიბლიოგრაფია, ტომი 4, თბილისი 1965.

İveria (1894). Tiflis, 21 Temmuz 1894, sayı 155, s 1-3. Koptonaşvili, V. Yolcunun Günlüğünden (Gürcü Yolcu Ardahan Sancağı'nda) / Gürcistan Milli Kütüphanesi, süreli yayınlar arşivi, K43/09. ივერია, გაზეთი, ტიფლისი, 21 ივლისი 1894, # 155, გვ 1-3. ვ. კოპტონაშვილი, მგზავრის დღიურიდან (ქართველი მგზავრი არდაჰანის სანჯახში) / საქართველოს ეროვნული ბიბლიოთეკა, პერიოდიკის არქივი, K43/09.

Putkaradze, Şuşana - Tshladze, Nugzar 2004. Ardahan İli Köyleri. ფუტკარაძე, შუშანა - ცეცხლაძე, ნუგზარ, არტანის მხარის სოფლები. Kartveluri Memkvidreoba ქართველური მემკვიდრეობა, VIII, Tiflis 2004: 56-58.

Tabidze, Nodar 1977. İlyā Çavçavadze'nin İveria'sı (1877-1885). Tbilisi ნოდარ ტაბიძე, ილია ჭავჭავაძის ივერია (1877-1885).

EDİTÖR
DOÇ. DR. İHSAN KURTBAŞ

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ -I-

SOSYO-POLİTİK, KÜLTÜREL VE İKTİSADİ BAĞLAMDA
DEĞERLER, POTANSİYELLER VE YAKLAŞIMLAR

EDİTÖR
DOÇ. DR. İHSAN KURTBAŞ

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ -I-

SOSYO-POLİTİK, KÜLTÜREL VE İKTİSADİ BAĞLAMDA
DEĞERLER, POTANSİYELLER VE YAKLAŞIMLAR

Ahmet Kutsi Tecer'in, Anadolu'nun henüz keşfedilmemiş değerlerini hatırlatan o meşhur şiirine atıfla, '*orda bir yer var uzakta...*' demekten kendimizi alıkoyamıyoruz, konu Ardahan olunca... Coğrafi uzaklığının da beraberinde getirdiği, görece bir yalıtılmışlık içerisinde olan Ardahan ili ile ilgili pek az akademik çalışma vardır. Bu bakımdan, nice değer ve potansiyelleri henüz tam anlamıyla keşfedilmemiş ve kayda geçirilmemiş olan Ardahan'la ilgili yapılacak her türlü bilimsel çalışma, büyük önem taşımaktadır.

Bu bağlamda kitabın hazırlanmasındaki temel amacımız; Ardahan'ın kronik sorunlarının yakından incelenmesinin yanı sıra, ilin hâlen bakir sayılabilecek pek çok değerleri, varlıkları ve potansiyelleriyle ilgili geniş ve ayrıntılı bir bilimsel envanter oluşturabilmektir. Nitekim Ardahan, taşıdığı kadim birikimi ve gücüyle, ayrıca ekonomik, sosyal ve kültürel alandaki zenginlikleriyle, ülkemizin kalkınmış mekânlarından biri olmaya muktedir; geçmişten günümüze özü her daim gür, güzide bir Anadolu toprağıdır.

Ardahan siyaseti, tarih ve arkeolojisi, edebiyat ve kültürü, sosyo-ekonomisi, hayvancılığı ve arıcılığını konu alan ve değerlendiren 21 bilimsel makaleden oluşan bu kitap, bir şehir monografisidir. Ancak Ardahan ili, tarihi, yer altı ve yerüstü pek çok zenginlikleri ile tek bir kitapta, bütünüyle tüketilemeyecek ölçüde, geniş bir değer spektrumuna sahip olduğundan, "Ardahan Değerlemeleri I", serimizin ilk kitabıdır.

Yerel yöneticilerden, siyasal aktörlere, akademisyenlerden bürokratlara kadar çok farklı kesimlerin ilgisini çekebileceğine inandığımız bu kitabın, disiplinlerarası niteliği ile Ardahan'la ilgili önemli bir boşluğu dolduracağını düşünüyoruz.

NOBELBİLİMSELESERLER

NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD ŞTİ.
Markasıdır.

Rasimpaşa Mah. Rıhtım Cad. Nemlizade Sok. Güleryüz Apt.
No:9 Daire:3 Kadıköy / İSTANBUL Tel-Faks: +90 216 418 20 10
nobel@nobelyayin.com|okuyucu@nobelyayin.com

www.nobelyayin.com

nobelyayin | nobelkitap | nobelcocuk | nobelyasam | nobelcocukyayin

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ

-|-

Sosyo-Politik, Kültürel ve İktisadi Bağlamda Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar

Editör

Doç. Dr. İhsan Kurtbaşı

Yazarlar

Doç. Dr. İhsan Kurtbaşı
Adem Keser
Dr. Öğr. Üyesi Ali Haydar Soysüren
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Uyanıker
Emre Gezer
Dr. Öğr. Üyesi Sami Patacı
Dr. Öğr. Üyesi Özlem Oral Patacı
Dr. Öğr. Üyesi Hamza Kolukısa
Prof. Dr. Şüreddin Memmedli
Dr. Öğr. Üyesi İkrâm Çınar
Prof. Dr. Adem Üzümcü
Arş. Gör. Tarık Duran
Arş. Gör. Ramazan Taşçı
Prof. Dr. Ali Çımat
Dr. Öğr. Üyesi Güven Gürkan İnan
Dr. Öğr. Üyesi Arzu Kılıç
Prof. Dr. Berrin Filizöz
Arş. Gör. Dr. Mehmet Gür

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Bilen
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Topcuoğlu
Dr. Öğr. Üyesi Kutay Üstün
Dr. Öğr. Üyesi Özlem Eştürk
Doç. Dr. Seymur Ağazade
Dr. Öğr. Üyesi Ertan Doğan
Arş. Gör. Ömer Atalay
Doç. Dr. Ötügen Senger
Öğr. Gör. Kemal Yazıcı
Doç. Dr. Aziz Gül
Doç. Dr. Mahir Murat Cengiz
Prof. Dr. Ahmet Güler
Dr. Selim Bıyık
Zir. Müh. Gökhan Kavak
Yük. Müh. Abdurrahman Aydın
Arş. Gör. Emre Uğurlutepe
Prof. Dr. Osman Kaftanoğlu

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ -I- Sosyo-Politik, Kültürel ve İktisadi Bağlamda Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar

Editör: Doç. Dr. İhsan Kurtbaş

Bilimsel Eserler No. : 193
ISBN : 978-605-2149-92-8
Basım Sayısı : 1. Basım, Mart 2019

© Copyright 2019, NOBEL BİLİMSEL ESERLER SERTİFİKA NO.: 20779

Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.ne aittir. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz. 'NOBEL BİLİMSEL ESERLER' Bir Nobel Akademik Yayıncılık markasıdır.

Genel Yayın Yönetmeni : Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-
Yayın Koordinatörü : Gülfem Dursun -gulfem@nobelyayin.com-

Redaksiyon : Samet Tekin -samet@nobelyayin.com-
Sayfa Tasarım : Leyla Kurt -leyla@nobelyayin.com-
Kapak Tasarım : Mehtap Yürümez -mehtap@nobelyayin.com-
Baskı ve Cilt : Atalay Matbaacılık / Sertifika No.: 15689-
Büyük Sanayi 1 Cad. Elif Sok. No.:7/236-237 İskitler / ANKARA

Kütüphane Bilgi Kartı

Kurtbaş, İhsan.

ARDAHAN DEĞERLEMELERİ -I- Sosyo-Politik, Kültürel ve İktisadi Bağlamda Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar / İhsan Kurtbaş

1. Basım. XXII+ 532 s. 16x23,5 cm. Kaynakça var, dizin yok.

ISBN: 978-605-2149-92-8

1. Siyaset 2. Kültür 3. Ekonomi 4. Ardahan

Genel Dağıtım

ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.

Adres: Bahçekapı mh. 2465 sk. Oto Sanayi Sitesi No:7 Bodrum Kat Şaşmaz-ANKARA - siparis@nobelyayin.com-

Telefon: +90 312 278 50 77 - **Faks:** 0 312 278 21 65

E-Satış: www.nobelkitap.com - www.atlaskitap.com - **Bilgi:** esatis@nobelkitap.com - info@atlaskitap.com

Dağıtım ve Satış Noktaları: Alfa Basım Dağıtım, Ana Basım Dağıtım, Arasta, Arkadaş Kitabevi, Başarı Dağıtım, D&R mağazaları, Dost Dağıtım, Güneş Dağıtım, Kitapsan, Nezh Kitabevleri, Prefix, Remzi Kitabevleri, TveK Mağazaları

SUNUŞ

Üniversiteler, toplumların teknik ve insanî düzeydeki beklenti ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere bilgiyi üreten, ürettiği bilgiyi işleyerek, bölgesi, ülkesi ve insanlık için anlamlı ve yararlı çıktılara dönüştüren bilimsel merkezlerdir. Ardahan Üniversitesi, hedef olarak Kafkasya, Orta Asya ve Uzak Doğu'ya açılan bir bilim kapısı olmayı, kendi hinterlandındaki bu geniş coğrafyanın ihtiyaçlarını gözeterek bilimsel faaliyetler yapmayı, işbirlikleri geliştirmeyi ve bölgesel kalkınmada içinde bulunduğu coğrafyanın ufku olmayı misyon edinmiş bir üniversitedir. Bu misyon doğrultusunda Üniversitemiz, fikri ve vicdanı hür, milli ve kültürel değerlerine bağlı, eleştirel düşünen, girişimci, başarılı ve üstün nitelikli bireyler yetiştirme hedefi doğrultusunda, hitap ettiği coğrafyanın potansiyellerini açığa çıkararak, katma değerler üretme yolunda emin adımlarla ilerlemektedir.

Bu doğrultuda kuruluşundan bu yana henüz on bir yıl geçmiş olan Üniversitemiz, bir yandan güçlü bir fizikî alt yapı oluşturmaya çalışırken, öte yandan özgür çalışma ortamı içerisinde, çalışanlarının mensup olmaktan gurur duyduğu, niceliksel ve niteliksel bakımdan yetkin akademik kadrosuyla eğitim/öğretim faaliyetlerine başarıyla devam etmektedir. Bu kapsamda, küreselleşen dünyayı iyi okuyup, bölgemizin ve ülkemizin gerçeklerini göz ardı etmeden, kalite odaklı araştırma ve projeler üretmenin, patent çalışmaları yapmanın gayreti içinde olan Üniversitemiz; şehirle bütünlük bir şekilde, kamu ve özel sektör işbirliğini sağlayarak, bilgiyi teknolojiye dönüştürmeye odaklanmıştır. Bu hedef çerçevesinde, Üniversitemiz, ilimizin, bölgemizin ve uzandığı coğrafyanın geliştirilmeye açık somut/soyut zenginliklerini gün yüzüne çıkarmaktadır. Kanaatimce Ardahan gibi kadim bir ilimizin, bilimsel olarak etraflıca incelenmesi için Üniversitemiz, önemli bir ortam sağlamaktadır.

Tarihsel düzeyde, Üniversitemize adını veren Ardahan ilimiz, geçmişte Türklerin Anadolu'ya giriş ve geçit kapısı iken; günümüzde Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan kapımız olma özelliği ile jeopolitik önemini korumaktadır. Açılması beklenen Bakü-Tiflis-Kars demiryolu ve Borçka'da inşası planlanan Muratlı Gümrük Kapısı ile birlikte, Ardahan ve çevresi, ülkemiz açısından stratejik bir öneme sahip olmasının yanı sıra; muazzam düzeyde turistik ve lojistik fırsatlarıyla öne çıkmaktadır. Ekonomik açıdan, sahip olduğu et, süt, tereyağı, kaşar ve bal gibi hayvansal ürünler göz önünde bulundurulduğunda, Ardahan, yapılacak yeni yatırımlarla, sosyo-ekonomik kapasitesi açığa çıkarılması gereken güzide bir ilimizdir. Sosyal düzeyde ise; örf, adet, gelenek, görenek ve folklorik zenginlikleri ile pek çok kıymeti bünyesinde taşıyan Ardahan'ın yerel kaynaklarının bilimsel bilgiler ışığında incelenip, ekonomik ve toplumsal bir kıymete dönüştürülmesi konusunda Üniversitemizin, sorumlu kurumların başında geldiği bir gerçektir.

Bu bağlamda, Üniversitemiz üzerine düşen görevi yerine getirme hususunda, somut projeler üreterek önemli katkılar sağlamaktadır. Nitekim bugüne kadar gerçekleştirdiği birçok bilimsel etkinliğin yanı sıra; Üniversitemizin 10-12 Ekim 2018 tarihlerinde düzenlemiş olduğu I. Uluslararası Siyaset ve Sosyal Bilimler Sempozyumu, bu vizyonun bir tezahürü olarak alanındaki önemli bir boşluğu doldurmuştur. Sempozyumun ana teması olan Ardahan Değerlemeleri başlığı altındaki çalışmaların toplandığı bu kitap, ilimizin sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi yapısıyla ilgili kapsamlı ve özgün bilgilerin ortaya çıkmasını sağlayan ilk 'derleme kitap' olma özelliğini taşımaktadır. Üniversitemizin ön ayak olduğu bu kıymetli çalışmanın, ilgili okurlara yarar sağlamasını içtenlikle temenni ederim.

Prof. Dr. Mehmet Biber
Ardahan Üniversitesi Rektörü

EDİTÖRDEN

Anadolu folkloru ile ilgili önemli çalışmalar yapmış olan şair Ahmet Kutsi Tecer'in, Anadolu'nun henüz keşfedilmemiş değerlerine ilişkin, belli bir yakınma içeren, o meşhur şiirine atıfla, '*Orda bir yer var uzakta...*' demekten kendimizi alıkoyamıyoruz, konu Ardahan olunca... Coğrafi uzaklığının da beraberinde getirdiği, görece bir yalıtılmışlık içerisinde olan Ardahan ile ilgili pek az akademik çalışma vardır. Bu bakımdan, nice değer ve potansiyelleri henüz tam anlamıyla keşfedilmemiş ve kayda geçirilmemiş olan Ardahan'la ilgili yapılacak her türlü bilimsel çalışmanın, çok kritik bir önemi haiz olduğunu düşünüyorum. Bununla birlikte, geniş bir perspektifi gerektirebilecek bu tür çalışmaların yapılması; ilin tarihsel, sosyolojik ve ekonomik açıdan yeniden inşası için gerekli hamleleri tetikleyebilecek ve uzun vadede toplumsal bellek oluşturabilecek bir potansiyel taşımaları bakımından, oldukça büyük değer taşımaktadır.

Bu çerçevede münferit çalışmaların ötesinde, Ardahan'la ilgili kapsamlı bir envanter oluşturma düşüncemiz; aslında nice zamandır köklü bir şekilde içimizde yer etmiş idi. Sözü edilen bu arzumuzu gerçekleştirebilme mecralarımızdan biri, 10-12 Ekim 2018 tarihinde Üniversitemiz ev sahipliğinde gerçekleştirdiğimiz I. Uluslararası Siyaset ve Sosyal Bilimler Sempozyumu oldu. Elinizdeki bu kitap, sözünü ettiğim I. Uluslararası Siyaset ve Sosyal Bilimler Sempozyumu'nun 'Ardahan Değerlemeleri' adlı kategorisinde sunulmuş olan ve hakem değerlendirmesinden geçmiş makalelerden yapılan bir 'seçki' niteliğindedir.

Kitabın hazırlanmasındaki temel hedefimiz; siyasetinden ekonomisine, edebiyat ve kültüründen hayvancılığına kadar, Ardahan'ın pek çok farklı boyutunun bilimsel şekilde ele alınmasıdır. Öncelikli amacımız ise; Ardahan'ın kronik sorunlarının yakından incelenmesinin yanı sıra, ilin hâlen bakir sayılabilecek pek çok değer, varlık ve potansiyelleriyle ilgili geniş ve ayrıntılı bir bilimsel kaynak oluşturabilmektir. Nitekim Ardahan, taşıdığı kadim birikimi ve gücüyle, ayrıca ekonomik, sosyal ve kültürel zenginlikleriyle, ülkemizin kalkınmış mekânlarından biri olmaya muktedir; geçmişten günümüze özü her daim gürr, kıymetli ve güzide bir Anadolu toprağıdır.

Tarihsel açıdan Ardahan'daki Türk varlığı, M.Ö. 720 yılında bir Türk kavmi olan Kıpçaklar'ın ataları olan Kimmerler'e dek uzanır. Şehir, adını 628 yılında Hazar Türklerinin bir kolu olan Arda Türklerinin eline geçmesinden

sonra almıştır. 1069’da Alparslan tarafından fethedilerek Selçuklu Devleti’nin egemenliğine giren Ardahan, 1551 yılında ise Osmanlı İmparatorluğu’na katılmıştır. 1828-1855 yıllarında Kars ve Batum ile birlikte savaş tazminatı olarak Ruslar’a bırakılan Ardahan; 40 yıl sonra, 1918 yılında Osmanlı İmparatorluğu’na iade edilmiştir. Ancak bundan altı ay sonra, Mondros Ateşkes Anlaşması’yla Ermeni ve Gürcülerin işgaline uğramış, ardından 23 Şubat 1921’de düşman işgalinden kurtarılmıştır. Yakın tarihimizde, 7 Temmuz 1921’de vilayet yapılan Ardahan, 1926 yılında ilçe yapılarak Kars’a bağlanmış; 1992 yılında ise tekrar il statüsüne kavuşmuştur. Bu çerçevede Türklerin Anadolu’ya giriş kapısı olan Ardahan, yaklaşık olarak 3 bin yıldır, Türk milletinin şanlı tarihinin kadim bir parçasıdır. Turistik açıdan, ekonomik, kültürel, folklorik, coğrafi ve turistik bakımdan, ülkemizin potansiyel zenginliği oldukça fazla olan illerinden biridir. Neticede pek çok kıymeti bünyesinde bulunduran Ardahan ilini, burada bütün boyutlarıyla ifade edebilmem mümkün olmayacağından, kitabın adının yansıttığı ve çalışmanın üzerine inşa olunduğu temel formülasyonu, aşağıda üç madde altında, kısaca, özetlemek isterim.

İlk olarak, ‘Ardahan **Değerlemeleri**’ başlığında ‘değerleme’ kelimesine bir açıklık getirmek isterim. Değerleme kavramı literatürde, maddi kıymetlerin vergi kanunlarında gösterilen gün ve zamanlardaki değerlerinin saptanması işlemidir. Hukuki açıdan değerlendirme, ‘kıymet takdiri’ anlamında kullanılmaktadır. Gündelik dilde ise, bir malın değerini belirlemek, takdir, değer biçme ve değerlendirmeye yargıda bulunma gibi anlamlara gelmektedir. Bu çerçevede ‘değerleme’ tabiri, Ardahan ilinin yer altı ve yer üstü varlıklarının tespitine hizmet edebilecek akademik yaklaşımları vasıflandırmak üzere kullanılmıştır. Bu çerçevede disiplinlerarası çalışmaları gerektirecek böylesi bir girişim; pek çok kişinin gözünden Ardahan’ın varlık ve potansiyellerine ilişkin bir takım spesifik değerlemelerin sistematik bir sentezinin yapılmasını gerektirir.

İkinci olarak, kitabın alt başlığında, **Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar** şeklinde üç ana kavram yer almaktadır. Bu kavramlar, makalelerin içeriğine ve niteliğine uygun olarak belirlenmiştir. *Değerler* kavramı, Ardahan’ın sahip olduğu maddi ve manevi varlıklarını ele alan çalışmaları işaret etmek için tercih edilmiştir. *Potansiyeller* kavramı, Ardahan’ın hâlihazırda görünür olan ve gelecekte açığa çıkarılabilecek gizil güçlerini ifade etmek için kaleme alınan makaleleri yansıtmaktadır. *Yaklaşımlar* kavramı ise, yazarların tespit ettiği Ardahan’a ilişkin sorunlara, çözüm önerilerine ve kişisel yaklaşımlara atfen kullanılmıştır. Dolayısıyla Ardahan’ın siyaseti, tarihi ve arkeolojisi, edebiyatı ve kültürü, sosyo-ekonomisi, hayvancılığı ve arıcılığını ele alarak çeşitli değerlendirmelerde bulunan bu kitap; bir nevi bir şehir monografisidir.

Üçüncü olarak, kitabın başlığında bir numaralandırmaya gidilerek 'Ardahan Değerlemeleri I' ifadesi kullanılmıştır. Buradaki maksadımız; bu çalışmada eksik bırakmış olabileceğimiz bazı hususları, serinin sonraki çalışmalarında telafi yoluna gidebilme hakkımızı saklı tutmaktır. Nitekim Ardahan ili, geniş bir perspektifle, etraflıca, ele alınmayı gerektiren pek çok varlık ve potansiyeli ile tek bir kitapta bütünüyle tüketilemeyecek ölçüde geniş bir değerler spektrumuna sahiptir. Böylesi bir zenginliğin ancak uzun vadeli ve uzun erimli çalışmalarla ortaya çıkarılabileceğine ve serimlenebileceğine inanıyoruz.

Burada bu yazıyı sonlandırırken; kitap fikrinin ortaya çıktığı ilk andan itibaren, engin birikim ve tecrübeleri ile bize yol gösteren, cesaretlendiren ve bizlerden hiçbir desteği esirgemeyen Ardahan Üniversitesi Rektörü, Sayın Prof. Dr. Mehmet Biber Hocamız'a en içten teşekkür ve şükranlarımı sunuyorum.

Yerel yöneticilerden, siyasal aktörlere; akademisyenlerden bürokratlara kadar çok farklı kesimlerin ilgisini çekebileceğine inandığımız bu kitabın, disiplinlerarası niteliği sayesinde, Ardahan'la ilgili önemli bir boşluğu dolduracağını düşünüyoruz.

Doç. Dr. İhsan Kurtbaş

İÇİNDEKİLER

Sunuş.....	III
Editörden.....	V

ARDAHAN SİYASETİ

BÖLÜM 1

SİYASİ MESELE TEMELLİ OY VERME DAVRANIŞI VE SEÇMEN TERCİH VE KARARLARININ OLUŞMASINDA REEL SORUNLARIN ETKİSİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA Ardahan İli Örneği

Doç. Dr. İhsan Kurtbaş

Özet.....	3
Giriş.....	5
1. Araştırmanın Metodolojisi	7
2. Araştırma Bulgularının Analizi Ve Değerlendirilmesi.....	9
2.1. Sosyodemografik Özellikler	10
2.2. Genel ve Yerel Sorun Algısı	12
2.2.1. Ekonomi, İşsizlik ve Yoksulluk Sorunu	16
2.2.2. Altyapı Sorunları ve Geri Kalmışlık Sorunu (%27,0).....	18
2.2.3. Terör Sorunu.....	22
2.2.4. Tarım Ve Hayvancılık Politikalarıyla İlgili Sorun.....	22
2.2.5. Siyaset Ve Siyasal Aktörlerle İlgili Sorunlar.....	25
2.2.6. Eğitim Sorunu	27
2.2.7. Diğer Sorunlar.....	29
2.3. Siyasal Tercihlerin Oluşmasına Etki Eden Faktörler Üzerine Kısa Bir Betimleme	29
2.3.1. Siyasal Bilgi/Bilinç Düzeyi ve Siyasal Tercihlerin Oluşmasında Reel Sorunların Etkisi.....	31

2.3.2. Seçmenlerin Kararlarının Netleşme Zamanı Üzerinden Bağlamsal Bir Değerlendirme	32
Sonuç.....	37
Kaynakça.....	41

BÖLÜM 2

SOSYAL MEDYA VE SİYASAL KATILIM İLİŞKİSİ: Ardahan İli Örneğinde Üniversite Gençliği Üzerine Bir Araştırma

Adem Keser

Özet	43
Giriş.....	44
1. Siyasal İletişim Süreci	46
2. Sosyal Medya Ve Sosyal Medyanın Özellikleri	48
2.1. Sosyal Medyanın Araçları	49
2.2. Sosyal Medya ve Geleneksel Medyanın Karşılaştırılması	50
2.3. Dijital Aktivizm.....	51
2.4. İfade Özgürlüğü Alanı Olarak Sosyal Medya.....	52
2.5. Siyaset ve Sosyal Medya.....	54
3. Yöntem.....	56
3.1. Hipotezler.....	57
3.2. Bulgular	58
3.2.1. Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri ve Siyasete İlgi Düzeyleri.....	58
3.2.2. Katılımcıların Bir Önceki Milletvekili Genel Seçimlerinde (1 Kasım 2015) Oy Kullanma Durumu ve Oy Verdikleri Partiye Olan Bağlılık Düzeyi.....	59
3.2.3 Katılımcıların Gelecekte Aktif Siyasette Görev Alma Düzeyi.....	61
3.2.4. Katılımcıların Sosyal Medya Kullanım Sıklığı ve Sosyal Medya Kullanım Süreleri	62
3.2.5. Katılımcıların Sosyal Medya Üzerinden Siyasal Bir Gruba, Etkinliğe Üye Olma ve Siyasal Gösteri, Miting veya Eyleme Katılma Düzeyi	63
3.2.6. Katılımcıların Sosyal Medyada Politik Tartışmalara Girme ve Politik Paylaşımlarda Bulunma Düzeyi ve Sosyal Medyada Politik Varlık Göstermeme Sebepleri	64
3.2.7. Katılımcıların Cinsiyete Göre Sosyal Medya ve Siyaset ile İlgili Görüşlerinin Farklılaşma Düzeyi	66

3.2.8. Katılımcıların Sosyal Medya ve Siyaset ile İlgili Görüşlerinin Siyasete İlgili Düzeyine Göre Farklılaşma Düzeyi	68
Sonuç.....	70
Kaynakça	72

BÖLÜM 3

ARDAHAN HALKEVİ DENEYİMİ: Miyon ile Gerçeklik Arasındaki Mesafe

Dr. Öğr. Üyesi Ali Haydar Soysüren, Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Uyaniker

Özet	75
Giriş.....	77
1. Kuruluş Ve Misyon	78
1.1. Ardahan Halkevi'nin Kuruluşu.....	81
2. Yıllara Yayılan Atalet	84
2.1. Kadro Sorunu	87
2.2. Mali Zayıflığın Girdabında	92
2.3. Yıllara Yayılan Mekan Sorunu.....	96
Sonuç.....	103
Kaynakça	105
EKLER (Belge Örnekleri).....	109

ARDAHAN'IN TARİH VE ARKEOLOJİSİ

BÖLÜM 4

YENİ ARAŞTIRMALARIN SONUÇLARINA GÖRE ARDAHAN'IN ARKEOLOJİK BULUNTULARI

Dr. Öğr. Üyesi Sami Patacı

Özet	119
Giriş.....	120
1. Merkez İlçe Arkeolojik Buluntuları	121
1.1. Ölçek-Kalecik Tepesi Kalesi ve Yerleşimi.....	122
1.2. Ölçek-Kuzey Kalesi.....	122
1.3. Gölgeli Kalesi.....	123

1.4. Gölgeli-Güneybatı Kalesi ve Yerleşimi.....	124
1.5. Gölgeli Yüksek Yayla Arkeolojik Alanı.....	125
1.6. Samanbeyli Savunma Yapısı.....	125
1.7. Hasköy ksek Yayla Arkeolojik Alanı.....	126
1.8. Hasköy Gzетleme Kulesi	126
1.9. Beşiktaş Kalesi, Yerleşimi ve Kurganları	127
1.10. Sulakyurt Demir ağı ve Orta ağ Seramik Buluntuları Alanı.....	128
1.11. ağlayık-Doğı Savunma Yapısı	128
1.12. ağlayık-Kuzeydoğı Kalesi.....	129
1.13. Bayramođlu Kalesi.....	130
1.14. Bağdaşan Savunma Yapısı	131
2. Çıldır İlçesi Arkeolojik Buluntuları	132
2.1. Akçakale Adası ren Yeri.....	132
2.2. Senger Tepe Kalesi (Sur ile Gclendirilmiş Mevsimlik Yerleşimi).....	134
2.3. Semiha Şakir ksek Yayla Yerleşimi ve Ağılı.....	136
2.4. Kotanlı Eskiçağ Arkeolojik Alanı	136
2.5. Dođankaya Demir ağı ve Orta ağ Seramik Buluntuları Alanı.....	137
2.6. Şeytan Kalesi Eskiçağ Seramik Buluntuları	137
3. Gle İlçesi Arkeolojik Buluntuları	138
3.1. Kayaaltı (Omega) Kalesi	138
3.2. Köprülü ksek Yayla Arkeolojik Alanı	139
3.3. obanky Kalesi ve Yerleşimi	139
3.4. obanky Höyüđü	140
3.5. Kuzupınarı Kalesi ve Yerleşimi	141
3.6. Bellitepe-Batı Kulesi	143
3.7. Bellitepe-Doğı Kulesi ve Eskiçağ Ağılı.....	144
3.8. Bellitepe Kalesi	145
3.9. Baleşme-Kayınlık Kulesi	146
3.10. Baleşme-Şipsirik Kulesi.....	147
3.11. Baleşme-Tekmezar Kulesi ve Yerleşimi.....	148
3.12. Baleşme-am Ormanı Eskiçağ Arkeolojik Alanı	148
3.13. Durucasu-Şimşimik Kalesi	149
Sonuç.....	150
Kaynakça.....	152
Resimler	154

BÖLÜM 5
ARDAHAN'DA TARİHÎ BİR CAMİ:
Suhara Köyü Camii

Dr. Öğr. Üyesi Özlem Oral Patacı

Özet	165
Giriş	167
1. Çıldır Tarihi Hakkında Genel Bilgi	168
2. Suhara Köyü Camii Mimari Özellikleri	170
3. Suhara Köyü Camii'nin Tarihî Geçmişi ve Tarihlendirilmesi	173
Sonuç	179
Kaynakça	181
Fotoğraflar ve Çizimler	182

BÖLÜM 6
POSOF'TA KURULAN ATABEK DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

Emre Gezer

Özet	191
Giriş	192
I. Kuruluş Döneminde Atabek Devleti'nin Dış Politikası	194
II. Bağımsızlık Döneminde Atabek Devleti'nin Dış Politikası	197
III. Zayıflama Döneminde Atabek Devleti'nin Dış Politikası	202
IV. Yıkılış Döneminde Atabek Devleti'nin Dış Politikası	205
Sonuç	209
Kaynakça	211

ARDAHAN'IN EDEBİYAT VE KÜLTÜRÜ

BÖLÜM 7
ÂŞIK CİNASÎ'NİN ŞİİRLERİNDE ARDAHAN

Dr. Öğr. Üyesi Hamza Kolukısa

Özet	215
Giriş	216
1. Âşık Cinasî Kimdir?	218

2. Âşık Cinası'nın Şiirlerinde Ardahan	219
Sonuç	237
Kaynakça	238

BÖLÜM 8
1894 YILI TİFLİS'İN GÜRCÜCE İVERİA GAZETESİNDE
ARDAHAN SANCAĞINA YOLCULUK İZLENİMİ

Prof. Dr. Şureddin Memmedli

Özet	239
Giriş	240
1. Ön Bilgiler	240
2. Ardahan'ın Coğrafi Konumu Hakkında	241
3. Gökdağ Hakkında	243
4. Göller Hakkında	243
4.1 Aktaş/Hozapın Gölü	243
4.2. Çıldır Gölü	244
5. Taşköprü Hakkında	245
6. Köyler Hakkında	246
6.1. Akçakale	246
6.2. Çamdıra	246
6.3. Cala	247
6.4. Cambaz	247
6.5. Taşbaşı	248
7. Çıldır Terekeme Ailesinde Misafirlik	248
8. Kör İsmail'in Mertliği	250
9. Kiliseler Hakkında	251
10. Coğrafi İsimlerin Yorumu	252
Sonuç	254
Kaynakça	255

BÖLÜM 9
BİR POSOF MASALININ ETNOPEDAGOJİK YÖNDEN İNCELENMESİ:
Tilkiyle Nine

Dr. Öğr. Üyesi İkrâm Çınar

Özet	257
Giriş	258
1. Etnopedagoji	259
1.1. Etnopedagojinin Etkili Aracı: Masal	260
1.2. Değer Ve Değerler Eğitimi	261
2. Yöntem	262
2.1. Masal Hakkında	262
3. Bulgular Ve Yorum	263
Sonuç	268
Kaynakça	269
Ek-1. Masal	270

ARDAHAN'IN SOSYO-EKONOMİSİ

BÖLÜM 10
ARDAHAN İLİNİN SOSYO-EKONOMİK DURUMU VE GÜRCİSTAN İLE DIŞ
TİCARETİNİN 2010-2017 DÖNEMİNDEKİ GELİŞİMİ

Prof. Dr. Adem Üzümcü

Özet	275
Giriş	276
1. Ardahan İlinin Sosyo-Ekonomik Durumu	278
2. Gürcistan Ekonomisi ve Gürcistan-Türkiye Dış Ticaretinin Gelişimi	289
3. Ardahan İlinin 2010-2017 Döneminde Dış Ticaretinin Gelişimi	291
4. Ardahan İlinin 2010-2017 Döneminde Gürcistan İle Dış Ticaretinin Gelişimi ve Özellikleri	297
Sonuç	304
Kaynakça	306

BÖLÜM 11
ARDAHAN İLİNE YAPILAN KAMU YATIRIMLARININ
ETKİNLİKLERİNİN VERİ ZARFLAMA ANALİZİ
(VZA) YÖNTEMİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Arş. Gör. Tarık Duran & Arş. Gör. Ramazan Taşcı & Prof. Dr. Ali Çımat

Özet	309
Giriş	311
1. Yöntem	311
1.1. Veri Zarflama Analizi ve Etkinlik Ölçüm Yönteminin Seçilmesi	311
1.2. Veri Zarflama Analizine İlişkin Teorik Çerçeve	312
1.3. Karar Verme Birimleri (KVB) ve Girdi-Çıktı Değişkenlerinin Seçilmesi	314
2. Bulgular	316
Sonuç	320
Kaynakça	323

BÖLÜM 12
BİLİMSEL ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİNİN ÜNİVERSİTE
SANAYİ İŞBİRLİĞİNİN GELİŞTİRİLMESİNDEKİ ROLÜ
Ardahan İli Örneği

Dr. Öğr. Üyesi Güven Gürkan İnan

Özet	325
Giriş	326
1. Üniversite-Sanayi İşbirliği	327
2. Üniversite-Sanayi İşbirliği Kanalları	330
3. Bilimsel Araştırma Yöntemleri	333
4. Ardahan İli Özelinde Üniversite-Sanayi İşbirliği Modeli	335
Sonuç	341
Kaynakça	343

BÖLÜM 13
MARKALAŞMADA TEMEL ADIM:
Marka Tescili ve Ardahan

Dr. Öğr. Üyesi Arzu Kılıç & Prof. Dr. Berrin Filizöz

Özet	347
Giriş	348
1. Marka	349

2. Marka Türleri	352
3. Marka Tescili	353
4. Ardahan; Genel Ekonomik Ve Marka Tescil Durumu	354
5. Araştırma Amacı, Yöntem Ve Kısıtlar	358
6. Bulgular	359
Sonuç	363
Kaynakça	365

BÖLÜM 14

POSOF'UN TRA2 BÖLGESİ İÇİNDEKİ YERİ VE GELİŞME EKSENLERİ BAĞLAMINDA KALKINMA PROJELERİNİN GELİŞTİRİLMESİ

Ar. Gör. Dr. Mehmet Gür & Dr. Öğr. Üyesi Ömer Bilen &
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Topcuoğlu & Dr. Öğr. Üyesi Kutay Üstün

Özet	367
1. Posof İlçesinin TRA2 Bölgesindeki Yeri ve Mevcut Durumu	369
1.1. Konumu, Coğrafyası ve İklimi	369
1.2. Tarihçesi	370
1.3. Demografik Yapısı	371
1.4. Ekonomik Yapı	371
1.5. Tarım, Hayvancılık ve Arcılık	372
1.6. Doğal Yapı ve Turizm	374
2. TRA2 2014-2203 Bölge Planı Vizyonu ve Gelişme Eksenleri	377
3. Araştırma Yöntemi Ve Sonuçlar	379
3.1. Kantitatif Araştırma Sonuçları	380
3.2. Kalitatif Araştırma Sonuçları	382
4. POSOF için Önerilen Kalkınma stratejileri ve Projeleri	385
Sonuç	388
Kaynakça	390

ARDAHAN HAYVANCILIĞI

BÖLÜM 15

ARDAHAN İLİ BÜYÜKBAŞ HAYVANCILIK SEKTÖRÜ MEVCUT DURUM SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Özlem Eştürk & Doç. Dr. Seymur Ağazade

Özet	393
Giriş	395
1. Türkiye’de Büyükbaş Hayvancılık	397
2. Ardahan İlinde Büyükbaş Hayvancılığın Mevcut Durumu	402
3. Materyal ve Yöntem	404
4. Araştırma Bulguları	405
Kaynakça	415

BÖLÜM 16

ARDAHAN YÖRESİNDEN MEVSİMSSEL OLARAK TOPLANAN SÜT VE KAŞAR PEYNİRİ ÖRNEKLERİNDE AFLATOKSİN M1 DÜZEYLERİNİN ARAŞTIRILMASI

Dr. Öğr. Üyesi Ertan Doğan

Özet	417
Giriş	418
1. Materyal ve Metot	422
1.1. Materyal	422
1.1.1. Süt Numuneleri	422
1.1.2. Kaşar Peyniri Numuneleri	422
1.1.3. Aflatoksin M1 ELISA Test Kiti	423
1.1.4. Süt Numunelerinin Analize Hazırlanması	423
1.1.5. Peynir Numunelerinin Analize Hazırlanması	423
1.2. Metot	424
2. Bulgular	424
2.1. Yaz Dönemi Toplanan Süt ve Kaşar Peynirlerine Ait Analiz Sonuçları	424
2.2. Sonbahar Dönemi Toplanan Süt ve Kaşar Peynirlerine Analiz Sonuçları	424
2.3. Kış Dönemi Toplanan Süt ve Kaşar Peynirlerine Ait Analiz Sonuçları	425
2.4. İlkbahar Dönemi Toplanan Süt ve Kaşar Peynirlerine Ait Analiz Sonuçları	425

Sonuç.....	426
Kaynakça.....	435

BÖLÜM 17

ARDAHAN İLİ GÖLE İLÇESİ BÜYÜKBAŞ HAYVANCILIK SEKTÖRÜNÜN SWOT ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Arş. Gör. Ömer Atalay & Doç. Dr. Ötügen Senger

Özet.....	439
Giriş.....	440
1. Türkiye’de Büyükbaş Hayvancılık.....	441
1.1. Göle İlçesinde Büyükbaş Hayvancılık.....	443
2. Literatürde Büyükbaş Hayvancılık Sektörünün Swot Analizi İle Değerlendirilmesi	447
3. Materyal	449
4. Metot.....	450
5. Araştırma Bulguları.....	450
5.1. SWOT Analizi.....	461
Sonuç.....	465
Kaynakça.....	467

ARDAHAN ARICILIĞI

BÖLÜM 18

ARDAHAN ARICILIĞININ POTANSİYELİ

Kemal Yazıcı

Özet.....	471
Giriş.....	472
1. Ardahan’da Arıcılık Neden Önemlidir?	474
1.1. Arı Irkı.....	474
1.2. Koloni Sayısı.....	475
1.3. Ana Arı Üretimi.....	477
1.4. Meralar ve Mera Kapasiteleri.....	477
2. Ardahan’ın Organik Bal Üretimi Açısından Önemi	478
Sonuç.....	480
Kaynakça.....	481

BÖLÜM 19
ARDAHAN İLİ ARICILIK İŞLETMELERİNDE
KOLONİ YÖNETİMİNDE YAPILAN BAŞLICA YANLIŞLIKLAR

Doç. Dr. Mahir Murat Cengiz

Özet	483
Giriş	484
1. Eğitim Yetersizliğinin Yetiştiricilerin Koloni Bakım ve Yönetim Uygulamalarına Yansımaları	485
1.1. Popülasyon Kontrolü	486
1.1.1. İki Ana Arılı Koloni Yönetim Sistemi	488
1.1.2. Koloni Destek Sistemi	490
1.1.3. Paket Arı Sistemi	491
1.1.4. Ana Arı Hapsi	492
1.2. Mera Kullanımı	493
1.3. Damızlık Kullanımı	494
1.4. Arı Beslemesi	495
1.5. Arı Sağlığı	500
1.6. Yanlış ve Bozuk Petek Kullanımı	501
1.7. Kışlatma	501
2. Örgütlenme ve Ürünlerin Değerlendirilmesi	503
Sonuç	503
Kaynakça	504

BÖLÜM 20
KAFKAS BAL ARISI GEN MERKEZİ VE KORUNMASI İÇİN ALTERNATİF
YÖNTEMLER

Doç. Dr. Aziz Gül & Doç. Dr. Mahir Murat Cengiz & Öğr. Gör. Kemal Yazıcı

Özet	507
GİRİŞ	508
1. Kafkas Bal Arısı Gen Merkezi Ve Korunması İçin Alternatif Yöntemler	510
1.1 Kafkas İzole Alanları İçerisinde Islah Çalışmaları Yapılmalı	510
1.2 Yapay Tohumlama Çalışmalarına Yer Verilmeli	511
1.3 Elde Edilen Genetik Materyaller Dondurularak Korunmalı	512
SONUÇ	514
KAYNAKÇA	516

BÖLÜM 21
ARDAHAN YÖRESİ ARISININ
(*Apis mellifera caucasica* G.) ANADOLU VE DİĞER BAZI ARI IRKLARI İLE
MORFOLOJİK, DAVRANIŞ, PERFORMANS VE ÜREME ÖZELLİKLERİ
YÖNÜNDE KARŞILAŞTIRILMASI

Prof. Dr. Ahmet Güler & Öğr. Gör. Kemal Yazıcı & Dr. Selim Bıyık &
Zir. Müh. Gökhan Kavak & Zir. Yük. Müh. Abdurrahman Aydın &
Arş. Gör. Emre Uğurlutepe & Prof. Dr. Osman Kaftanoğlu

Özet	520
Giriş.....	521
1. Materyal ve Metot.....	522
2. Bulgular	523
2.1. Performans ve Davranışı	523
2.1.1. Avantajları	523
2.1.2. Dezavantajları	524
2.2. Morfolojik Yönden Genel Karakterizasyonu	525
Sonuç.....	529
Kaynakça	531

